

LOGICA ISTORIEI ÎN OPERA LUI XENOPOL

V. FLOREA

Atmosfera intelectuală a Europei de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea se caracterizează prin diluarea sentimentului de certitudine în valoarea absolută a cunoștinței științifice și prin modificarea viziunii asupra structurilor adânci ce defineau ansamblul cunoștințelor umane.

Fapte de judecată profundă și de experiență repetată puneau în lumină contradicții logice adânci în matematică și fizică, iar concepte fundamentate ca spațiu, timp, masă, viteză, etc., se cereau revizuite. Reprezentantii concepțiilor metafizice au proclamat mersul înainte al științei drept o „criză gravă“, a cunoașterii însăși.

De fapt nu știința intrase în vreo „criză“ ci metoda metafizică care servea la interpretarea noilor fapte se dezagrega. Știința a făcut în acest moment istoric un salt spectacular pe una din cele mai înalte orbite ale logicii dialectice. În acest context de fapte, în care științele căutau să se autodefinească din punct de vedere logic prin noile sale structuri, istoria, care raportase pe tărâm empiric succese remarcabile, pune în fața gânditorilor, mai tranșant ca înainte, problema fundamentelor sale logice. Și din acest punct de vedere, sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea marchează o nouă sfortare a gândirii europene în descoperirea logicii istoriei. Printre reprezentanții de seamă ai filozofiei istoriei care vor aduce contribuții valoroase în problema fundamentelor logice ale istoriei se înscrie și numele marelui savant român Al. D. Xenopol.

Evident, nu în toate problemele spinoase ale logicii istoriei, Xenopol va aduce puncte de vedere acceptabile și invulnerabile, dar în majoritatea acestor probleme soluțiile sale vor oferi un orizont în care se va mișca gândirea critică a sec. al XX-lea.

Istoria va avea în Xenopol un apărător sincer și înflăcărat, un gânditor dotat și istoric erudit, căci nici o disciplină nu a avut nevoie de atâtea ori să-și apere dreptul la titlul de știință ca istoria. Încă în antichitate, Aristotel considera istoria inferioară poeziei, întrucât, după marele Stagirit, poezia exprimă fapte mai generale decât istoria care studiază individualul. Deși Aristotel face aserțiuni de o mare profunzime filozofică și logică când spune : „Fiecare însă dintre cele spuse nu se rostește prin

nici o afirmare, aceste producându-se în schimb prin împletirea lor cu altele. Căci orice afirmație se dovedește a fi sau adevărată sau falsă, pe cînd nimic din cele spuse fără vreo legătură nu este nici adevărat nici fals¹. Aristotel nu vede corelația dintre particular și general, dintre specie și gen, raporturile logice necesare care se stabilesc pentru a da sens de adevăr sau fals pozițiilor din istorie.

Dacă, conform lui Aristotel, substanța „...este cea care nu se spune despre nici un subiect și nici nu este într-un subiect, ca de pildă un om anumit sau un cal anumit. În schimb substanțe secundare sînt numite speciile în care subzistă cele ce se numesc în primul rînd substanțe, atît ele cît și genurilor acestor specii, cum subzistă, de pildă, un om anumit în specia de om, genul speciei viind viețuitorul”². Evident că rămînem nelămurii cum de nu a sesizat Aristotel tocmai acest mecanism logic în știința istoriei, ceea ce l-ar fi ferit de aprecierea eronată că istoria ar fi o artă, și încă una inferioară poeziei prin posibilitățile de cunoaștere pe care le oferă. Desigur la nivelul cunoștințelor științifice al secolului al IV-lea î. e. n. Aristotel nu putea ajunge la o concepție atît de avansată, pentru a defini istoria drept o știință ce pune în lumină legitatea procesului istoric, însă, nu e mai puțin adevărat, că dacă ar fi fost mai consecvent cu metoda sa logică ar fi apreciat pozitiv cunoașterea societății omenești prin intermediul științei istorice.

Faptele istorice, individuale și irepetabile, în spiritul logicii din Aristotel, se pot defini numai prin raportarea lor la noțiuni generale. În felul acesta, cunoașterea istorică devine cunoaștere științifică; este tocmai ceea ce Aristotel nu a înțeles. În epoca modernă cel care a contestat cu înverșunare, tot în același spirit, caracterul științific al istoriei a fost Schopenhauer, după care istoria nu poate „sistemaliza și generaliza”. Al. Xenopol, sensibil la maniera de înțelegere a istoriei, va apăra cu vigoare caracterul ei științific împotriva acuzațiilor nedrepte, rezultate dintr-o analiză superficială a resorturilor sale adînci. El va desfășura o muncă titanică de documentare istorică și filozofică, după care va trece la elaborarea lucrării sale fundamentale intitulată, la prima apariție, „Les principes fondamentaux de l'histoire”. Xenopol va extinde noțiunea de istorie dincolo de limitele societății omenești. El va folosi termenul în sens universal, aplicîndu-l naturii anorganice și chiar sistemelor stelare. Istoria omenirii este deci un caz particular al istoriei existenței în devenire. De aceea el va armări în întreaga sa operă privitoare la filozofia istoriei să argumenteze caracterul științific al istoriei, înțeleasă ca știință a faptelor de succesiune aparținînd tuturor domeniilor existenței. Xenopol va utiliza o bogată gamă de argumente din cele mai variate domenii ale științei. Chiar de la începutul lucrării sale „La théorie de l'histoire”³, Xenopol își precizează concepția sa filozofică generală. Ca orice om de știință, Xenopol nu poate renunța la existența realității obiective a lumii și, în acest sens, se desprinde, la învîțatul român, postulatul primordialității-

1. Comentarii la categoriile lui Aristotel, Porfir Dexip. Ammonius, Buc., 1968, p. 5.

2. *Ibidem*, p. 6.

3. La théorie de l'histoire.

ții materiei în raport cu spiritul. Vorbind despre cele două forme de existență ale materiei în mișcare, Xenopol scrie : „Spațiul și timpul sînt cele două mari forme în care vin să se plaseze toate faptele universului. Aceste forme reale și existente, percepute și abstrase din realitate de către inteligența noastră nu sînt numai categorii apriorice, cum le vrea Kant ⁴. Atitudinea asupra criticismului kantian, este viguros exprimată de Xenopol cînd spune : „În sfîrșit dacă noi nu putem ști ce este lucrul în sine nu vedem nici o rațiune pentru a susține că el trebuie să difere total de concepția noastră despre lume și pentru ce nu am admite mai curînd o identitate între spiritul omenesc și marea suflu care face să se miște universul“ ⁵.

Referindu-se la timp, Xenopol continuă : „Le temps est aussi indispensable à la production de phénomènes, attendu qu'un phénomène, pour exister, doit occuper une partie quelque minime qu'elle soit, de la durée. Mais pendant que l'espace ne pose que le cadre, dans lequel les faits de l'univers peuvent se produire, le temps peut jouer par rapport à ces faits un rôle double ; car il sert à certaines forces la possibilité d'exercer leur action transformatrice, pendant qu'il s'écoule“ ⁶.

De aici rezultă, conform opiniilor lui Xenopol, că spațiul este un fel de recipient în care se produc toate fenomenele materiale și spirituale. Pînă aici viziunea științifică a istoricului român, format sub influența pozitivismului cantean ⁷ corespunde concepției newtoniene asupra spațiului. Timpul însă rămîne noțiunea fizică fundamentală a istoriei, deoarece el favorizează intrarea în acțiune a unor forțe ce modifică structura fenomenelor, imprimîndu-le o anumită individualitate, o configurație singulară, nerepetabilă. Dar, după opinia lui Xenopol, nu toate fenomenele suferă influența modificatoare a timpului într-o măsură care să le asigure o individualitate proprie, sesizabilă.

După părerea noastră, Xenopol ajunge să acorde spațiului un rol cu totul pasiv, ca o reacție împotriva concepției lui Buckle care acorda mediului natural — și mai ales spațiului geografic cu toate caracteristicile sale — un rol hotărîtor în determinarea istoriei. Faptele care s-au produs, scrie Xenopol sau se produc în cele două cadre, spațiul și timpul, fără a se lăsa influențate de forțele modificatoare, constituie fapte de repetiție. Din contra, acele care sînt sau pot să fie lucrute și transformate de forțele care (agissent) acționează în timp constituie faptele de succesiune“ ⁸.

După opinia lui Xenopol, repetiția este fundalul a tot ceea ce există, succesiunea nu este decît înflorirea“ ⁹. Realitatea, continuă gînditorul român, este imuabilă în fundamentele sale ; dar de o parte și de alta se lîchiesc și începe să curgă de-a lungul timpului ca un ghețar care ar da naștere unor fluvii“ ¹⁰.

4. La théorie de l'Histoire, p. 1.

5. *Ibidem*, p. 34.

6. La théorie de l'Histoire. E. Leroux 1908, p. 2.

7. *Ibidem*, p. 2.

8. La théorie de l'Histoire, p. 2.

9. *Ibidem*, p. 2.

10. *Ibidem*, p. 2.

Această din urmă aserțiune precizează și mai bine concepția sa generală despre lume. Pentru Xenopol esența materială imuabilă a lumii se manifestă „de-a lungul timpului“ într-o varietate infinită de fenomene care compun universul în întregul său.

Xenopol face observația judicioasă că în realitate nici o repetiție nu se înfăptuiește într-o manieră absolut identică ; nici chiar alternanța dintre zi și noapte nu se produce absolut la fel. Faptele de repetiție se deosebesc unele de altele, însă deosebirile sînt atît de nesemnificative încît pot fi neglijate. „Fiecare dintre ele, repetîndu-se prezintă variații de formă, de dimensiune, de cantitate, de forță“¹¹, ceea ce nu afectează calitatea faptului, individualitatea lui. „Esențial în faptul de repetiție este reproducerea aceluiași fenomen și schimbarea pe care aceste diverse repetiții pot să le prezinte nu sînt decît o întîmplare neglijabilă“¹². În ceea ce privește faptele de succesiune, ele se modifică structural la fiecare repetiție, în ele variațiile sînt continue. Care este criteriul de distincție între aceste două grupe de fapte ? La această întrebare Xenopol răspunde : „Faptele de repetiție întorc (hournent) spre noi fața lor asemănătoare ; Faptele de succesiune fața lor diferită“. Din existența acestor două grupe de fapte rezultă, în conformitate cu logica sistemului lui Xenopol, că important pentru cunoașterea umană, în domeniul faptelor de repetiție, sînt însușirile lor generale, adică trăsăturile comune care le apropie. Pentru faptele de repetiție, nu însușirile generale au semnificație, ci tocmai deosebirile care determină individualitatea și irepetabilitatea lor de-a lungul timpului.

Concepția privind caracterul obiectiv al faptelor de repetiție și de succesiune și al însușirilor ce le sînt date este subliniată cu energie de Xenopol. El se întreabă : „...Cum se poate admite că acesta este spiritul care introduce în fapte considerate statice sau istorice care dau naștere la cele două feluri de a înțelege fenomenele ? Prin ce miracol ar putea el inventa legi, dacă aceste legi nu se găsesc în realitatea însăși ? Numai materia, ea însăși, posedă aceste două fețe și spiritul care este oglindă fidelă nu poate face decît să reproducă în gîndire aceste două moduri de a fi ale aceleiași realități : partea repetiției și cea a succesiunii“¹³.

Xenopol nu pune o graniță absolută între materie și spirit în sens metafizic, deoarece consideră spiritul ca fiind un produs al materiei organice. Combătînd pe M. Paul, după care „natura s-ar mișca etern în cercul legilor sale, fiecare păstrînd un caracter particular și nefăcînd decît să reproducă ceea ce a fost întotdeauna, în timp ce spiritul ar trăi într-o serie de creații înlănțuite unele de altele ce ar indica un progres“¹⁴, Xenopol arată falsitatea unei asemenea distincții între cele două domenii ale realității.

Intr-adevăr, adept sincer al științei, cunoscător al științelor naturii, Xenopol arată pe drept cuvînt că dezvoltarea nu este un privilegiu exclusiv

11. La théorie de l'Histoire, p. 5.

12. *Ibidem*, p. 3.

13. *Ibidem*, p. 5.

14. M. Paul Principen des Schpracgeschichte. — citat după Xenopol, La théorie de l'Histoire p. 8.

al spiritului sau al materiei organice, întrucît și materia anorganică cunoaște o dezvoltare progresivă. Ca atare între materie și spirit se păstrează strînsă legătură, prin extinderea noțiunii de dezvoltare progresivă la ambele domenii de existență. Mai mult, cele două domenii de fapte ale realității, fapte de repetiție și fapte de succesiune, sînt specifice atît lumii materiale cît și celei spirituale. Pentru Xenopol, fenomenele materiale și spirituale se deosebesc după raportul pe care îl au față de timp și față de spațiu. Din acest punct de vedere, Xenopol împarte toate fenomenele din univers în patru grupe. Astfel, prima grupă cuprinde fenomene a căror universalitate se manifestă și în timp și în spațiu, cum ar fi mișcarea de rotație a planetelor în jurul soarelui. Fenomenele datorită căldurii interne, acea a compunerii și descoperirii substanțelor chimice, iar pentru domeniul spiritului amintim faptele psihologice și logice ale gîndirii, cele ale producției, repartiției și consumului bogăției societății. Fenomenele din cea de a doua grupă a căror universalitate se manifestă în timp, dar sînt individuale în raport cu spațiul n-au fost luate în considerație, după Xenopol, pînă astăzi. Din această grupă el citează: înclinarea axei globului nostru pe eliptică, înclinarea aproape perpendiculară a axei lui Jupiter și acea aproape orizontală a lui Venus¹⁵.

Deosebiriile dintre aceste două grupe nu sînt esențiale, de aceea fenomenele cuprinse în sfera lor se produc în același fel, timpul și spațiul neavînd nici influență modificatoare mai importantă. În sfîrșit, a treia grupă cuprinde fenomenele universale în spațiu și individuale în raport cu timpul. Aceste fenomene au scăpat atenției gînditorilor, spune Xenopol și abia astăzi specificul lor este adus în lumină, deși zoologia, paleontologia, teoria descendenței ființelor le-au studiat. Aceste științe studiază fenomenele individuale în timp însă universale pe suprafața pămîntului; de exemplu formarea straturilor geologice, formarea speciilor sînt unice, irepetabile în istoria viitoare a planetei noastre, dar acestea au fost procese generale pentru întreaga suprafață a globului. A patra grupă cuprinde fapte individuale sau generale, dar nu universale în timp și spațiu. Civilizațiile sumeriană, egipteană, indiană, chineză, greacă sau romană s-au dezvoltat într-un anumit spațiu geografic determinat. Războaiele ca și revoluțiile s-au desfășurat în anumite zone și în anumite țări, ceea ce înseamnă că ele pot fi circumscrise între anumite limite; de asemenea acțiunea oamenilor mari a exercitat o anumită influență asupra unor lucruri sociale, asupra unor popoare din țări diferite sau asupra sferei ideilor pe care le reprezenta. „Activitatea istorică a popoarelor și a genurilor lor a fost totdeauna limitată la o parte mai mare sau mai mică a genului uman, și posedă un caracter individual în ce privește spațiul”¹⁶. Aceste fenomene, spune Xenopol nu se vor mai produce niciodată într-o formă identică în cursul timpului.

Între aceste patru grupe de fapte nu există o separație completă fiindcă între ele se plasează fenomene de tranziție. „Astfel a treia clasă,

15. La théorie de l'Histoire, p. 12.

16. La théorie de l'Histoire, p. 15.

aceea a faptelor universale în ce privește spațiul și individuale în raport cu timpul, trece în a patra categorie care conține fapte individualizate în raport cu cele două mari forme ale universului¹⁷. Xenopol stabilește o legătură de tranziție și între faptele de repetiție și cele de succesiune, arătând că „repetiția pură și simplă poate să dea naștere la o succesiune rudimentară, dacă ea nu se pierde în vid, ci se încorporează bine într-un rezultat stabil“¹⁸. Această posibilitate a repetiției de a genera succesiunea determină pe Xenopol să sublinieze ideea de a nu se comite greșeala ca cele două categorii de fapte să fie confundate. După Xenopol legătura între fenomenele distincte, realizată prin fenomenele de tranziție, reflectă tocmai structura continuă a lumii, deoarece, spune Xenopol „în lume există pretutindeni continuitate și golurile pe care le constatăm câteodată provin mai curînd din neștiința noastră despre lucruri decît din constituția lor“¹⁹. Concepția metafizică impune anumite limite gîndirii științifice a lui Xenopol, ceea ce duce la o deformare a tabloului general despre lume, în care întrezărim și câteva contradicții. Pe de o parte, Xenopol admite existența a două grupe de fenomene calitativ distincte și ireducibile, fenomene de repetiție și succesiune, iar pe de altă parte, consideră continuitatea drept unica structură a întregului univers. Ori ireducibilitatea calitativă a fenomenelor reflectă structura discontinuă a universului. Este adevărat că, după Xenopol, succesiunea se naște pe fundalul repetiției, în acțiunea modificatoare în timp a forțelor care generează faptele de succesiune, ceea ce ar sublinia manifestarea continuității. Însă faptele de succesiune sînt singularități, irepetabile în virtutea unor însușiri calitativ distincte prin care se opun, într-un mod relativ, faptelor de repetiție. Dacă nu ar exista această opoziție nu s-ar diferenția, și polarizarea lumii în cele două categorii de fenomene și-ar pierde sensul. În felul acesta, împotriva voinței gînditorului român, el creează o viziune duală asupra lumii, continuă și discontinuă, dată în unitatea de existență a celor două procese în care rolul fundamental aparține repetiției. Xenopol preocupat de caracterul obiectiv, real al fenomenelor realității arată că „deși aceleași fapte pot fi înfățișate sub două puncte de vedere diferite, acțiunea repetiției și aceea a succesiunii, acesta nu este intelectul (l'entendement) care introduce în fapte aceste două calități“. „Universul există și se transformă. Realitatea oferă spiritului cele două părți ale existenței sale și după cum una sau alta dintre cele două fețe ale realității se reflectă în spiritul nostru, noi formăm știința faptelor de repetiție sau a faptelor de succesiune“²⁰. Sub acest raport, Xenopol se opune școlii de la Baden, creată de Windelband și Richert, care contestă realitatea obiectivă a procesului istoric. După Xenopol, a suprima existența fenomenelor, pentru a le transforma în fapte de conștiință, are semnificația unei aberații care transformă știința într-o imensă „fantasmagorie“. Xenopol,

17. *Ibidem*, p. 15.

18. *Ibidem*, p. 15.

19. *Ibidem*, p. 16.

20. *La théorie de l'Histoire*, p. 17.

consecvent viziunii sale materialiste asupra lumii, răstoarnă formula școlii kantiene după care „intelectul prescrie legii naturii“. Știința nu este decît reproducerea intelectuală a universului ; ea este reflexul realității în înțelegeri, proiectarea rațiunii lucrurilor în rațiunea umană²¹. Cu o remarcabilă logică gînditorul român combate, cu energie, încercările de clasificare a științelor după criteriul materie-spirit. De asemenea el nu se va arăta de acord nici cu clasificarea lui August Comte și nici cu a lui Herbert Spencer care, sub multe aspecte, îl continuă pe primul. În cazul acestor clasificări, spune Xenopol, ele „reunesc ceea ce trebuie să fie separat și separă ceea ce trebuie să fie unit“²². Xenopol găsește un alt fundament logic pentru înfăptuirea unei clasificări raționale a științelor, fundament înțeles pe distincția dintre fenomenele de repetiție și fenomenele de succesiune. Pornind de la acest fundament logic, Xenopol împarte știința în două mari ramuri științele fenomenelor de repetiție și științele fenomenelor de succesiune. Faptele de repetiție formează domeniul științelor teoretice, care au scopul să descopere legile ce le guvernează ; faptele succesive formează obiectul științelor istorice ; ele nu țintesc la descoperirea de legi. În felul acesta Xenopol ajunge la următoarea clasificare a științelor :

Științele teoretice (fenomene de repetiție) : a. Ale materiei : fizica, chimia, astronomia, biologia, fiziologia etc. ; b. Ale spiritului : matematica, psihologia, logica, economia politică, sociologia, etc.

Științe istorice : (fenomene de succesiune) : a. ale materiei geologie, paleontologie, teoria descendenței ; b. Ale spiritului Istoria, cu toate ramificațiile sale.

Clasificarea rațională a științelor se bazează pe distincția fundamentală, stabilită de Xenopol, între faptele de repetiție și de succesiune, care se împart apoi în științe teoretice și științe istorice ale materiei și spiritului. Xenopol face această clasificare cu scopul de a dovedi că „istoria nu constituie numai o știință particulară și unică, ci unul din cele două moduri de concepere a lumii, modul succesiv în raport cu modul repetiției“²³. Această concepție a istoriei arată importanța acestei discipline, al cărui principiu, aplicat la natura materială, a regenerat studiul prin ideea atît de fecundă a evoluției. Marile idei ale timpului, ca legitate, cauzalitate, conexiune, evoluție, progres, putere de previziune sînt încorporate organic — deși uneori confuz — în opera lui Xenopol, formînd pilonii principali de susținere a operei sale complexe. Conștient de faptul că procesul de cunoaștere merge de la concret la abstract, de la particular la general, și că cunoașterea științifică este o cunoaștere a generalului, Xenopol se vede constrîns să discearnă, nu fără o anumită subtilitate logică, între modul de cunoaștere al faptelor de repetiție și cel al faptelor de succesiune. În acest sens Xenopol combate concepțiile lui A. Comte, Th. Buckle și Lacombe care încearcă să extrapoleze legile științelor naturii

21. La théorie de l'Histoire, p. 30

22. *Ibidem*, p. 22.

23. *Ibidem*, p. 22.

la domeniul social. Într-adevăr, sub acest raport Xenopol este just orientat, deoarece legile sociale sînt calitativ deosebite de cele ale naturii, dar savantul român opune argumente de alt ordin și combate această concepție de pe o poziție strategic inferioară celor care susțin acest punct de vedere.

De aceea, luînd în discuție termenul de lege, Xenopol se întreabă, pe drept cuvînt „ce trebuie să se înțeleagă prin legi istorice, prin legi de dezvoltare ? Care este noțiunea clară și precisă care se leagă de acest cuvînt ?”²⁴. În mod logic, Xenopol cere ca mai întîi de a începe abordarea unei probleme, „prima datorie a științelor este de a-și preciza bine sensul termenilor de care se servește”²⁵. Opinia lui Xenopol asupra legilor decurge din concepția sa generală asupra lumii. După el legile au o realitate ontologică, ele sînt cuprinse ca fapte de existență în realitatea obiectivă, independent de spiritul care le aplică. Xenopol are o credință profundă, specific omului de știință, că ideile generale și abstracțiile de care se ocupă știința au o existență în sine, constituind chiar esența însăși a fenomenelor la care se referă. „Forțele și legile naturii, arată Xenopol, de parte de a fi entități, sînt cele mai puternice realități ale universului ; ele sînt acelea care susțin echilibrul și constituția. Dacă una din aceste forțe sau una din aceste legi și-ar înceta acțiunea, universul s-ar prăbuși într-o masă informă. Legile care cîrmuiesc fenomenele universului nu sînt produsul spiritului nostru ; ele constituie natura intimă a universului, pe care spiritul a parvenit să și le apropie după eforturi nemaipomenite. Această pătrundere prin spirit a secretelor naturii obiective constituie știința”²⁶.

Poziția generală consecvent științifică a lui Xenopol în problema legilor este cu atît mai remarcabilă cu cît ea are loc într-un moment cînd în lumea gînditorilor, contemporani cu el, dominau puncte de vedere conceptualiste și nominaliste²⁷. Conceptualiștii pun legea în dependență de conștiința subiectului care o gîndește, deoarece legea este interpretată ca un simplu raport între doi sau mai mulți termeni dintre care unul este subiectul. Ori intervenția în acest raport de termeni a subiectului, ca termen constitutiv al legii, conduce la subiectivizarea acestei noțiuni, subiectivizare respinsă cu energie de conștiința științifică. După savantul român, legea exprimă raporturi absolute, încremenite de la care nu există nici o deviație. Ori în fapt, noțiunea de lege, de esență, de raport constant nu trebuie absolutizată. Hegel comentînd această problemă arată că „fenomenul este, prin raport cu legea, totalitatea, căci el cuprinde legea și

24. La théorie de l'Histoire, p. 297.

25. *Ibidem*, p. 297.

26. *Ibidem*, p. 30.

27. Emil Boutroux scrie în această privință : „Legile și principiile științifice care păreau a fi extrase direct din natură într-o formă dogmatică sînt în realitate definiții ipotetice ce permit științei să pună întrebări naturii. Știința e ipoteza relațiilor constante între fenomene și noi confundăm ipotezele noastre cu principiile absolute, fiindcă sîntem înclinați să transportăm caracterele formei conținutului însuși.

Science et religion dans la philosophie contemporaine, p. 109.

ceva mai mult, momentul formei veșnic mișcându-se“²⁸. Nimeni dintre gânditori nu a sesizat mai adânc caracterul relativ al legilor ca Frederic Engels care arată că „legile eterne ale naturii se transformă și ele, tot mai mult, în legi istorice“, iar Lenin sublinia foarte limpede că „conceptul de lege este una dintre treptele cunoașterii de către om a unității și legăturii, a interdependenței și integrității procesului universal“²⁹. Într-adevăr, omul în eforturile sale magnifice, reușește să parvină la o imagine științifică a lumii, în întregul ei, prin aproximări succesive care se reflectă prin precizarea continuă a conceptelor sale de cauzalitate, legitate, necesitate, esență, fenomen, etc. Viziunea lui Xenopol asupra lumii este aceea a unui mare gânditor care a reușit să cuprindă, în orizontul său de vedere, dinamica profundă a existenței. El arată că istoricitatea nu este specifică numai societății umane, nici numai regnului organic, ci, ca devenire pură, o găsim în întregul univers. Din acest punct de vedere Xenopol se apropie nelimitat de concepția marxistă, după care „întreaga natură se dizolvă și ea în istorie“³⁰. Xenopol rămîne însă departe sub raportul înțelegerii distincției dintre istoria naturii și istoria umană. În concepția lui Xenopol există aproape o identitate între aceste două noțiuni, deosebirea constînd doar în ritmul mai rapid al evoluției în succesiunea evenimentelor sociale. Ori Marx arăta că „Natura este obiect imediat al științei care tratează despre om. Primul obiect al omului — Omul — este natură, materialitate; iar forțele particulare ale omului, omenește sensibile, după cum nu-și află realizarea obiectivă decît în obiecte naturale, nu-și pot afla cunoașterea de sine decît în știința științelor naturale“³¹.

În același sens, Marx adăuga: „Realitatea socială a naturii și știința omenească a naturii sau știința naturală a omului sînt expresii identice“³². Integrarea omului în natură, considerarea societății umane ca parte a materiei în mișcare, l-a determinat pe Marx să exprime astfel unitatea naturii și societății, cît și devenirea, istoricitatea dialectică a tot ceea ce există. Dar Marx a înțeles să demonstreze unitatea și nu identitatea naturii și societății și, în consecință, nu a înțeles să identifice abstract științele naturii și istoria. Idealismul subiectiv care consideră că legile naturii ar fi produsul unor ființe divine (conform idealismului obiectiv), sau uman, este viu combătut de Xenopol. Într-adevăr, conform idealismului subiectiv sau obiectiv legile nu ar fi extrase din realitatea obiectivă, ci proiectate în ea prin specificul conștiinței umane. Misiunea științei ar fi astfel, nu descoperirea legilor realului, ci inventarea lor. Chiar în acest sens, Octav Botez comentînd concepția lui Xenopol asupra legilor, îl critică pe acesta tocmai în substanța pozitivă a gândirii lui filozofice, acuzîndu-l de realism naiv. „Realismul naiv ca și dogmatismul me-

28. Hegel, *Science de la logique*, II, Paris, 1949, p. 149.

29. V. I. Lenin, *Opere*, ol. 38, București, Editura Politică, 1959, p. 152.

30. Karl Marx și Fr. Engels, *Opere*, vol. 20, București, 1964, p. 534.

31. Karl Marx, *Oeuvres philosophiques*, t. VI, Trad. Molișor-Costes, Ed. Paris, 1957, p. 37.

32. *Ibidem*, p. 37.

tafizic al lui Xenopol, scrie Octav Botez, sînt cu deosebire vizibile în concepția lui asupra legii. Definind cu Spencer și Hactman legile științifice ca o manifestare constantă a forțelor reale ale naturii, el le consideră, spre deosebire și în opoziție cu fenomenele, ca permanente și eterne. Xenopol, continuă în același spirit Botez, a rămas, desigur, la o concepție a legii, pe care cei mai mulți dintre gînditorii și oamenii de știință sînt departe de a o mai împărtăși astăzi³³. Octav Botez citează pe Parodi după care „legea exprimă înainte de toate medii („des moyennes“) ee nu sînt exacte și verificate decît numai dacă considerăm fenomenele în mase și se bazează în fond, pe o aplicare din ce în ce mai întinsă a calculului probabilităților. O lege ca aceea a lui Mariotte, nu este adevărată decît în mare de la distanță și grație ignoranței noastre. Nu numai substituind ideea de omogenitate statistică, omogenității simple, putem vorbi de legi și un fel de ordine, ne pare că domnește în natură. De la fenomenele astronomice, la echilibrul gazelor sau la principiul lui Carnot, pretutindeni legea marilor numere începe să ne apară, ca o rațiune profundă a acestei ordine aparente a universului. Nimic nu ne împiedică să admitem chiar că aceste valori medii, ale unor fenomene extrem de complexe și confuze pot varia și se pot modifica „à la longue“, că ele nu au fost dintotdeauna exacte, că vor putea odată înceta de a mai fi și am putea să vorbim atunci, de o istorie a legilor³⁴. După acest citat lung Octav Botez adaugă, într-un spirit personal „Dacă însă aceste afirmații corespund adevărului, deosebirea dintre lege și regulă este departe de a avea un caracter tranșant și absolut, cum susține Xenopol. Ea rămîne o deosebire de grad, în nici un caz de natură“³⁵. După Xenopol, legile au un caracter obiectiv, ele sînt cele mai „puținice realități ale unviersului, „pe care-l guvernează în mod inexorabil, și de la care nu pot avea loc excepții. Legea, care este expresia manifestării constante a forței, nu este supusă alterității timpului, ea se sustrage oricărei variații, avînd o valoare absolută. Xenopol spune textual „Intr-adevăr, dacă se admite posibilitatea excepțiilor la o lege, nu vedem de ce s-ar opri la una singură și, în acest caz, se riscă să se admită alțea, încît regularitatea fenomenelor pe care vor să o formuleze să fie în întregime distrusă. Trebuie să se distingă legea de regulă : nici o regulă fără excepție; excepția confirmă regula. Dar regula nu este manifestarea unei forțe a naturii; ea nu este decît o concepție a spiritului nostru, în timp ce legea este rezultatul acțiunii forțelor reale ale naturii“³⁶. Sub acest aspect Xenopol este foarte clar. El admite existența legii ca un fapt în sine, iar regula este un simplu concept logic care nu se suprapune totdeauna perfect pe realitate, motiv pentru care apar excepțiile. Excepțiile sînt tocmai faptele care nu pot fi explicate în cadrul regulei. Botez vizează, în critica sa, caracterul obiectiv al legii. El stabilește o diferență de grad între noțiunea de lege și

33. Octav Botez, Alexandru Xenopol, teoretician și filozof al istoriei, Ed. Casei Școalelor, 1928.

34. Citatul este luat din lucrarea lui Octav Botez, p. 125.

35. *Ibidem*.

36. La théorie de l'Histoire, p. 302.

regulă nu în înțelesul xenopolian al primului concept, ci în sensul afirmațiilor conceptualiste. El lasă să se înțeleagă că legea, ca și regula, definită de Xenopol ca concepția spiritului nostru, este subiectivă, deosebirea dintre ele nefiind calitativă, esențială. În aceste împrejurări critica făcută lui Xenopol în orizontul concepțiilor lui Emil Boutroux va conduce inevitabil la anularea substanței vii a sistemului construit de filozoful român. Pentru că, așa cum arăta și filozoful materialist austriac Walter Hollitscher „negarea legității obiective a mișcării materiale ia adeseori forma negării caracterului condiționat (determinat al fenomenelor din natură), condiționarea internă și reciprocă a fenomenelor din natură înseamnă că trecerea de la o stare la alta, de la un obiect la altul se face în mod logic. Transformarea logică a unui obiect în altul nu poate fi separată de obiectivitatea fenomenelor naturii, de independența lor față de conștiință. Dacă lucrurile s-ar prezenta astfel, nu ar exista nici o cunoaștere, nici stăpânirea naturii“³⁷. Desigur, Xenopol, nu are o viziune dialectică asupra existenței, însă el înțelege tot atât de profund că prin surprinderea caracterului obiectiv al fenomenelor și al legilor care le guvernează știința devine o fantasmagorie. De aceea, Xenopol va acorda o deosebită importanță explicării naturii legilor și trăsăturilor lor. Din acest punct de vedere distingem la Xenopol un aspect pozitiv: acela care admite existența obiectivă a legilor, definindu-le ca pe un fel de permanență în manifestarea forței. Definirea legii se face în exclusivitate prin concepte fizice în care conceptul de forță, cu sens nedeterminat, imprimă un caracter rigid, mecanic, acestei noțiuni fundamentale, atât de elastică sub raport științific. „Legea este, scrie Xenopol,.... o manifestare a acțiunii forțelor naturii, care mijlocește o reproducere regulată permanentă și eternă a fenomenelor fizice, vitale sau intelectuale, regularitate care nu suferă absolut nici o excepție“³⁸.

Acțiunea unei forțe naturale nu poate să fie decât constantă, eternă și invariabilă. Ea trebuie totdeauna să fie cuprinsă în formularea unei legi³⁹. Evident, nu putem fi de acord cu această mecanică simplistă a legii, care declanșează un determinism rigid, un determinism laplacean. Concepția marxistă, singura științifică despre lege este cuprinsă în indicația lui Lenin care arată că „Legea și esența sînt concepte de același gen (de același ordin) sau mai bine zis de aceeași treaptă care exprimă aprofundarea de către om a cunoașterii fenomenelor, a universului, etc.... legea este reflectarea esențialului în mișcarea universalului“⁴⁰. Studiul legilor arată de fapt treapta la care a ajuns omul în cunoașterea lumii înconjurătoare și reflectă gradul de dezvoltare a mijloacelor gândirii umane pentru a pătrunde în necunoscutul existenței, în structura constantelor sale relative, în esențialitatea ei. Noțiunea de forță, întrebuițată de Xenopol în construirea conceptului de lege, este folosită într-un înțeles

37. W. Hollitscher, *Natura în lumina științei*, Ed. Științifică, Buc., 1962, p. 142.

38. *La théorie de l'Histoire*, p. 303.

39. *Ibidem*, 303.

40. Lenin, *Opere*, vol. 38, Ed. Politică, București, 1959, p. 43.

primitiv, ceea ce îl face foarte vulnerabil. Se știe că noțiunea de forță este una din noțiunile fundamentale ale fizicii, pe temeiul căreia oamenii de știință și filozofii își construiesc imaginea universului fizic. De asemenea, noțiunea de forță, definită de Engels ca transfer al mișcării de la un corp la altul, este intim legată de categoria filozofică a cauzalității. Dar cauzalitatea a fost obiectul celui mai violent atac din partea filozofilor idealisti, partizani ai indeterminismului; ca atare și noțiunea de forță a devenit ținta principală a acestor critici. Speculând anumite slăbiciuni din dezvoltarea conceptului de forță, cum sînt stabilirea legăturii ei cu noțiunea mai fundamentală de energie sau dezvăluirea legăturii dintre forță și curbura spațiului — timp în teoria relativistă a gravitației, idealității subiectivi denaturează adevărata logică a dezvoltării conceptului de forță din fizică. De aici concluzia că ar exista o tendință de eliminare a noțiunii de forță din aparatul conceptual al fizicii, ceea ce ar conduce la eliberarea științelor din „lanțurile“ conceptului de cauzalitate. După cum observăm, lupta contra noțiunii de forță nu a devenit scopul criticii idealist-subiectiviste, ci mijlocul prin care se poate ataca categoria filozofică de cauzalitate. Tocmai acest fapt ne face să nu înțelegem greșeala lui Xenopol pentru care opune, în cadrul sistemului său, noțiunea de cauză celei de lege, deși legea este întemeiată la el pe conceptul de forță. Pînă și în concepțiile filozofice ale vechilor greci, noțiunea de forță exprima ideea existenței unei cauze comune, unice, a întregii varietăți a mișcărilor corpurilor — de la mișcarea ahotică a atomilor, pînă la rotația armonioasă a corpurilor cerești. În perioada aceea, materialismul metafizic a văzut cauza unică a oricărei mișcări în ciocnirile dintre atomi (Democrit), iar idealismul obiectiv a văzut-o în „sufletul cosmic“ (Platon). Contradicția dintre momentul de universalitate și cel de particularitate cuprinsă în sinul conceptului de forță a determinat gîndirea filozofică și științifică antică să reducă întreaga varietate a acțiunilor dintre corpuri la impulsul mecanic (Democrit, Aristotel), ceea ce a însemnat o notă în plus de precizare a noțiunii respective. Transformarea calitativă a abstracțiunii preștiințifice de forță într-una științifică, care a început cu Galilei, a fost încheiată la Newton. Newton definește forța drept cauza care schimbă corpului starea de repaus sau mișcare rectilinie și uniformă. Conținutul obținut de forță a fost dezvăluit și în axiomele mecanicii. Legea dinamică a forței reflectă tocmai determinarea cauzală obiectivă a oricărei variații în mișcarea unui corp. Descoperirea principiului „elementar“ al inerției, considerat o axiomă, a condus la recunoașterea în calitate de cauză care explică schimbarea stării de repaus sau de mișcarea rectilinie și uniformă a unui corp. Premiza logică este principiul extrem de general, conform căruia orice fenomen și orice variație are o cauză. Astfel, principiul materialist al cauzalității apare ca fundament filozofic al noțiunii mecanice de forță, ceea ce constituie o expresie particulară a rolului fundamental, pe care categoriile filozofiei și principiile ei îl joacă în genere în dezvoltarea științelor. Noțiunea de forță este deci definită prin genul ei proxim — categoria de cauză — cu indicarea diferenței specifice, ceea ce schimbă starea de repaus sau de mișcare rectili-

nie și uniformă a unui corp. Am făcut aceste precizări a noțiunii de forță, termen central în definirea legii de către Xenopol, cu scopul vădit de a sublinia distincția nejustificată, metafizică pe care Xenopol o face atunci cînd opune noțiunea de lege celei de cauzalitate. Rezultă din cele arătate că savantul român folosește conceptul de forță într-un sens foarte vag, ceea ce va influența profund sensul noțiunii de cauzalitate. Xenopol, sub influența pozitivismului comtean va contesta chiar capacitatea științelor de a răspunde la întrebarea de ce? Deși științele care se ocupă cu faptele de repetiție sînt științe care formulează legi, ele nu arată decît modul în care se produc fenomenele, nu și cauza în virtutea căreia se produc. Pentru Auguste Comte știința nu are ca obiect descoperirea esenței și cauzei, ci stabilirea relațiilor invariabile, adică a legilor fenomenelor. În același spirit Xenopol scrie: „Toate (legile — V.F.), constată modul de perpetuare al fenomenelor și numai prin excepțiune există și legi de explicațiune, de cauzățiune a faptelor, precum bunăoară legea gravitațiunii, care spune că corpurile se atrag în raport direct cu masele și în raport invers cu pătratul distanțelor. Această lege de cauzățiune dă explicare legilor lui Kepler, acelea a căderii corpurilor, a urcării baloanelor, aceleia a plutirii și a altor cîteva“⁴¹. În domeniul științelor istorice, al cărui obiect îl formează faptele de succesiune, Xenopol se deosebește într-un sens absolut de A. Comte, deoarece, după istoricul român, faptele de succesiune nu sînt guvernate de legi. De aceea, Xenopol consideră că știința nu se caracterizează prin enunțarea adevărurilor generale, căci în acest caz istoria nu ar fi știință, ci prin dovedirea logică a afirmațiilor. O știință există prin singura putere de a generaliza și a demonstra adevărul. Explicația pare un lux pe care ți-l poți permite pentru unele întrebări; dar nu se poate face din ea condiția indispensabilă a oricărei cunoștințe științifice“⁴². Dacă sarcina științelor ar fi, după Xenopol, aceea de a explica fenomenele, atunci „foarte puține dintre științe ar merita acest nume“⁴³. Xenopol combate pe bună dreptate afirmațiile lui E. M. M. Langlois și Seignobos după care în istorie ar trebui să se renunțe la cercetarea cauzelor printr-o metodă directă, ca în celelalte științe. Xenopol obiectează că, din contra, tocmai în istorie se poate aplica metoda directă la cercetarea cauzelor, în timp ce în celelalte științe, această metodă este interzisă. „Trebuie să se observe că înălțuirea succesivă nu este niciodată fatală și necesară aprioric“⁴⁴. În istorie cauza fiind dată, efectul nu o urmează întotdeauna, el devine necesar numai după ce s-a produs ca o consecință a cauzei. „Evenimentele istorice nu devin fatale și inevitabile decît după îndeplinirea lor“⁴⁵. Gîndirea fundamentală a istoriei, Xenopol o sintetizează în „Ce qui est arrivé, devait arriver, attendu que-cela est arrivé“. Deși contradictoriu în multe din afirmațiile sale privind natura științei, Xenopol accentuează acea parte a ideilor care con-

41. La théorie de l'Histoire, p. 1.

42. La théorie de l'Histoire, p. 44.

43. *Ibidem*, p. 44.

44. *Ibidem*, p. 81.

45. *Ibidem*, p. 81.

feră consistență sistemului său explicativ prin care fundamentează drepturile legitime ale istoriei în sistemul științelor. Constrâns de trăsăturile reale ale procesului cunoașterii științifice, Xenopol va introduce ca principiu ordonator în istorie noțiunea de serie istorică pe care o investește cu multe din funcțiunile legilor științifice. În felul acesta Xenopol reușește să atenueze opoziția dintre cunoașterea faptelor de succesiune și faptelor de repetiție. Se realizează astfel, prin intermediul seriilor istorice, o apropiere între modalitatea celor două forme de cunoaștere științifică: istorică și teoretică.

Acest fapt avea să determine o vie reacție din partea școlii neokantiene, prin reprezentantul său cel mai de frunte, Rickert, care-l va critica pe Xenopol tocmai sub acest raport. Xenopol, conștient de necesitatea formulării într-o manieră univocă și în cadrul unor principii materialiste a fundamentelor logice ale istoriei se îndepărtează considerabil de exponenții filozofiei subiectiviste sau iraționaliste, care neagă, categoric, rolul legității în procesul istoric, unitatea internă a procesului istoric și introduc un criteriu subiectivist — trăirea, intuiția pură, valoarea luată într-o accepție subiectivă, ca metodă a cunoașterii istoriei. Ca bun istoric, Xenopol n-a ignorat „natura” istoriei și condiția cunoașterii istoriei, ci a fertilizat conștiința teoretică a cercetărilor unui domeniu ce părea abandonat definitiv singularului, irepetabilului, investigației și descrierii empirice. Deși filozofia istoriei lui Xenopol cuprinde numeroase inconsecvențe și contradicții, filioanele de aur ale cunoașterii științifice o străbat în toate direcțiile, îi conferă o notă de distincție pe fundalul unui imens număr de teorii idealiste create la hotarul dintre secolul al XIX-lea și al XX-lea.

THE LOGIC OF THE HISTORY TO XENOPOL

S u m m a r y

The author analyses, in short having constructive critical opinions on the logical foundations of History, the works of the greatest Romanian thinker in this field, Xenopol A. D.

The author strains to point out the value of truth of the distinction settled down by Xenopol between the field of repetition facts and that of successive facts, distinction which is laid at the basis of the clasification, sistem of sciences done by the Roamian thinker.

The materialistic conception to be found in the genral orientation of the Romanian historian in one of the vigorous features ensuring scientific consistence to the whole system elaborated by Xenopol.

The author underlines the fact that the concept of law and that of causality is oposed, the a metaphisical way, to the notion of law.

Thefact that in Xenopol's conception, history is not a science laws but Xenopol'science of singular, is the weakest part of Xenopol's system.

Newrtheless the author shows forceal by the features of the reality of scientific Knowledge, Xenopol introduces, as a systematic fact, the notion of historicol series much alike to that of law, through its functions. Thus, the oposition between the theoretical and historial knowledge is mittigated (weakened).

Xenopol's work, where History as a science, is logically fundamented, remains a valuable contribution of the phylosophicol Romanian thinking, with a strong originality.